
**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.9

І.В. Барчук

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового,
екологічного, земельного та
аграрного права Прикарпатського
юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»

**ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ
ВІРОСПОВІДАННЯ**

Актуальність теми. Вся історія розвитку людства взагалі та в Україні, зокрема, свідчить про поступове звільнення від державного чи іншого тиску на вибір релігійного світогляду людини. Довший час свобода віросповідання не визнавалась суспільством, тому і діяння у цій сфері залишалися невизначеними на законодавчому рівні. Проте їх наростання обумовило значні соціальні потрясіння, які, в свою чергу, призвели до юридичного закріплення свободи віросповідання та її правового захисту.

В історичному розрізі кримінально-правові норми, що існували до радянської влади, докорінно відрізнялися від чинного КК України. Тому вважаємо за доцільне здійснити аналіз наявних даних про злочини у сфері віросповідання.

Наукова новизна та ступінь дослідження. Над питанням характеристики злочинів та проступків у наведеній сфері працювали ряд сучасних дослідників-правознавців: А.Б. Венгеров, М.І. Козюбра, С.А. Комаров, В.В. Копейчиков, Г.І. Муромцев, Ю.М. Оборотов, Ю.В. Тихонравов та ін.; ряд відомих учених-каноністів: М.І. Горчаков, О. Лотоцький, В.І. Лубський, М. Остоумов, А.С. Павлов та

ін.

Постановка завдання. Метою даної наукової розвідки є вивчення етапів виникнення злочинів та їх сучасний стан згідно чинного КК України. Для цього необхідно проаналізувати види злочинів і проступків в різні історичні проміжки на теренах України та в наш час.

Виклад основного матеріалу. Своєрідність церковного судочинства на Русі в допетрівську епоху полягала в тому, що до відання святительських судів входили і деякі кримінальні справи. За уставами князів св. Володимира і Ярослава церковному суду підлягали злочини проти віри і Церкви: здійснення християнами язичеських обрядів, чаклунство, святотатство, опоганення храмів і святинь; а за «Кормчою Книгою» також – богохульство, ересь, розкол, відступництво від віри. Єпископський суд розбирав справи, пов'язані зі злочинами проти суспільної моральності (блуд, зґвалтування, протиприродні гріхи), а також шлюби в заборонених ступенях споріднення, самовільне розлучення, жорстоке поводження чоловіка з дружиною чи батьків з дітьми, неповага дітей до батьківської влади; деякі випадки убивства: наприклад, убивство в колі родини, вигнання плоду, чи коли жертвами смертовбивства були особи безправні – ізгої чи раби, а також особисті образи: образа цнотливості жінки брудною лайкою чи наклепом, обвинувачення безневинного в еретицтві чи чарівництві. Що стосується духівництва, то воно в допетрівську епоху за всіма карними обвинуваченнями, крім «смертовбивства, розбою і крадіжки на гарячому», відповідало перед святительськими суддями.

Злочин тягне за собою покарання. Особливість покарань, що застосовувалися духовними судами, будь то єпископський суд чи таємний суд духівника, полягає в тому, що головна мета їх не у відплаті і навіть не в захисті церковного народу від злочинних дій, а у лікуванні хворобливих станів душі самих грішників. Покарання так і називається в канонах – «лікування» (Трулл. 102). Воно може бути або повне, що полягає в цілковитому виключенні порушника з числа членів Церкви (*anafema, excommunicatio major*), або неповне, коли винний позбавляється тільки деяких прав і благ, які знаходяться в церковному розпорядженні. Великим відлученням, анафемі, піддають тільки за найтяжчі злочини:

ересь, віровідступництво, святотатство. Велике відлучення полягає в цілковитому виключенні злочинця з Церкви. У відношенні до духовних осіб застосовуються особливого роду покарання. Ці покарання - позбавлення сану та заборона священнослужіння – паралельні двом основним заборонам у відношенні до мирян – анафемі та малому відлученню. За злочини, що підлягали світському кримінальному суду, в синодальну епоху у відношенні до монахів застосовувалось таке покарання, як позбавлення чернецтва. У відношенні до священнослужителів-монахів позбавлення сану теж могло супроводжуватися позбавленням чернецтва. Покарання для мирян і духовних осіб в Церкві мають різний характер. На думку професора А.С. Павлова, суть церковних покарань полягає в тому, що порушник церковних канонів позбавляється всіх або деяких прав і благ, що знаходяться у винятковому розпорядженні Церкви. Звідси і спільна назва цих церковних покарань: відлучення (*ajorismos, excommunicatio*) [11, с. 65].

Згідно із релігійною статистикою, представленою в енциклопедії Брокгауза й Єфрона, Російська імперія, до якої в кінці XIX століття належали українські землі, була єдиною державою у світі, де проживали представники майже всіх релігій. На кожну тисячу жителів Росії припадало 741 православних та греко-католиків; 26 «розкольників»; 109 римо-католиків; 34 протестанти; 46 євреїв, які сповідували іудейську віру; 41 мусульманин; 2,5 буддиста; 0,5 язичника [7, с. 116].

Як бачимо, різноманітність релігій була найбільшою в Російській імперії. Саме таке різноманіття релігійних течій було підставою для виникнення свободи віросповідання. Проте юридично свобода віросповідання не була закріплена, що пов'язано з існуванням державної релігії.

Мав місце розподіл на «терпимі» і «нетерпимі» віросповідання. «Терпимим» заборонялося проповідання своєї віри тим, хто до неї не належав, а «нетерпимі» зазнавали переслідувань. Таким чином, релігійна нетерпимість була законодавчо закріплена.

За вказівкою імператора Миколи I у 1830-1832 роках, була здійснена

кодифікація. Законодавство Росії аж до революції 1917 року усі віросповідання поділяло на три групи: православ'я - головне і пануюче; «іноземні» християнські сповідання, тобто католицизм, лютеранство, інші течії протестантизму, а також іслам, буддизм-ламаїзм, іудаїзм, язичество – «терпимі»; «розкол», тобто старообрядництво і сектантство, які виникали на ґрунті православ'я – «нетерпимі» [1, с.145-198].

Статус головної гарантувався православної вірі і церкві тим, що російський імператор виступав їхнім верховним захисником. Тільки православна церква мала право на місіонерську діяльність серед послідовників всіх інших сповідань, перехід із православ'я в іншу віру заборонявся, також було заборонено «доторкатися до переконання совісті не приналежних до їхньої релігії» [2, с.220].

Прихильникам «терпимих» віросповідань закон надавав право відправлення віри і богослужіння. Їх інституціональні установи користувалися фінансовою підтримкою держави (зрозуміло, значно меншою, аніж православна церква). Принцип відокремлення церкви від держави не діяв і по відношенню до неправославних віруючих. Припускався лише перехід (без зовнішнього впливу) з боку «нетерпимих» до тих, які користувалися більшою прихильністю віросповідань, причому, це могло відбуватися лише з дозволу Міністерства внутрішніх справ.

Вірування «старообрядників» і «сектантів» законом не визнавалися. Вони розглядалися як небезпечне відступництво від православ'я. Їхнім прихильникам заборонялося відкрито правити богослужіння, вони були позбавлені всіх цивільних прав. На відміну від «терпимих» сповідань, правове становище яких визначалося «Статутами духовних справ іноземних сповідань» [1, с.146], до розкольників застосовувалися тільки заборонні та карні норми цивільного і кримінального права. Лише в 1883 році був прийнятий законодавчий акт «Про дарування розкольникам деяких прав цивільних із відправлення духовних потреб». Однак реальне втілення його положень виявилось надзвичайно обмеженим. У кожному конкретному випадку воно залежало від розсуду Міністерства внутрішніх справ, яке, у свою чергу, приймало рішення за погодженням із відомством православного сповідання. До «сектантів» вказаний закон не застосовувався. Винних у «запровадженні якихось нових сект, які

пошкоджують віру», а також тих, хто посягав на встановлений порядок віросповідання, позбавляли всіх прав та відправляли в спеціальні населені пункти [3, с.92]. Невіросповідний стан підданих Російської імперії законом взагалі не передбачався.

Наприкінці ХІХ століття у Російській Імперії існувало стабільне законодавство, яке регулювало відносини, пов'язані із релігією, а також усталена практика його застосування. Треба зауважити, що з позицій сучасного законодавства зареєстровані в той період притягнення до кримінальної відповідальності за відступ від православної віри, проповідування неправославної віри, належності до «нетерпимих» сповідань тощо треба аналізувати як злочини у сфері віросповідання.

Після ухвалення акта про ліквідацію унії на українських землях (1875 рік) від уніатів вимагали підписати відречення від своєї віри – греко-католицизму. Внаслідок таких репресій до російського православ'я в Західній Україні «перейшло» понад 2300 церков, 1,5 тис. священників, 1 млн. віруючих [4, с.124]. Звісно, що насильство породжує насильство, що і проявилось пізніше.

Радянський період характеризувався цілою низкою утисків свободи віросповідання. Згідно із довідкою Міністерства внутрішніх справ СРСР про кількість репресованих, які перебували у 1953 році на обліку в міліцейських органах із 147740 осіб 5720 були так звані «Єговісти» (сектанти) та члени їх сімей, виселені із західних областей України і Білорусії, Молдавії і Прибалтики, та 457 членів сімей учасників церковної організації «Істинно - православні християни», виселених у 1944 році з Воронежської, Орловської та Рязанської областей [5].

«В'язні совісті» становили 4,2% від загальної кількості репресованих. Це враховуючи те, що 88895 осіб або 60,2% від числа репресованих становили члени сімей «учасників націоналістичних організацій, пособників бандитів» з сім'ями, виселених у 1945-1952 роках із західних областей України, Литовської, Латвійської та Естонської РСР» [5]. За націоналізм тоді, як відомо, карали за будь-якою підозрою.

Загалом державна політика войовничого атеїзму, здійснювана з 1954 року до середини 80-х, спричинила значне скорочення релігійної мережі.

Так, якщо в 1958 році в Україні закрили 64 церкви, або в 6,4 рази більше, ніж попереднього року, то в 1960 році їх закрили вже 747, а це в 12,1 раза більше, ніж у 1958 р. [6, с.677].

Новий радянський закон про релігійні культу істотно ускладнив процедуру реєстрації та відкриття парафій, натомість спростив процес їх закриття. Хоча тотальне скорочення церков мало загальноукраїнський характер, найбільше воно зачепило Вінницьку, Івано-Франківську, Львівську, Хмельницьку, Черкаську й Чернігівську області. Скорочення мережі церков відбувалося переважно за рахунок сільських парафій. Із знятих з реєстрації громад в 1959 – 1964 роках 81% були сільські [6, с.678].

Їх культові споруди передавалися світським організаціям та відповідно перебудовувалися. Нерідко храми залишалися закритими і через недогляд руйнувалися (таких було більше 1200) або ж розбиралися через їх аварійність (таких було близько 1000). «Комуністичний» наступ на релігію тривав до середини 80-х років [6, с.679]. При цьому у СРСР застосовувалося покарання за навчання неповнолітніх релігії, здійснення релігійних обрядів поза культовими будівлями, втручання священників у фінансово-господарську діяльність релігійних організацій тощо.

Варто погодитись із В.І. Гараджею [7, с.219-227] у тому, що загалом співвідношення карної політики і релігії у вітчизняному досвіді представлено двома альтернативними варіантами: «якщо не атеїзм, то релігія» (і навпаки). У рамках цієї альтернативи немає місця справжній свободі віросповідання. Основний недолік такого підходу полягає у його заідеологізованості, оскільки він не виражає інтересів як держави, так і церкви.

Все сказане дає змогу зробити висновок про те, що злочини у сфері віросповідання були обумовлені, насамперед, ідеологією та політикою держави, яка сприяла закріпленню неприйняття сутності свободи віросповідання в українському суспільстві.

Працею, що об'єктивно, на наш погляд, висвітлює злочини на релігійному ґрунті, є дослідження С.В. Познишева «Релігійні злочини з точки зору релігійної свободи» (1906 рік). Вона містить положення про те, що «...порядок повинен певною мірою допускати змагання

особистостей, їх боротьбу за краще становище. Ліквідувати цю боротьбу означало б убити в особі прагнення досягати ліпшого становища, це означало б зупинити прогрес та звернути людство до повного вимирання» [2, с.15]. Проте сутність змагальності у сфері віросповідання автором не розкривається. На нашу думку, змагальний характер задоволення релігійних потреб полягає в тому, що суспільний розвиток потребує відповідності різних релігійних потреб та кількості релігійних організацій, у яких ці потреби задовольняють. Релігійні організації, у свою чергу, мають потреби у збільшенні кола своїх членів та прихильників, закріпленні вагомому статусу у суспільстві. Відповідно до ст. 18 Загальної Декларації прав людини [8, с.21] та ст. 9 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод [9, с.18] включають до свободи віросповідання свободу змінювати свою релігію або переконання.

Необхідно зауважити, що змагальність релігій за «електорат» – це складний процес, який може виходити за межі свободи віросповідання. Послідовники різних релігій всіма можливими засобами борються за панування. Релігії називають одна одну шкідливими та злочинними вченнями, проте використання протиправних засобів у визначеній боротьбі є наслідком неусталеності суспільно-правового інституту свободи віросповідання та недоліком профілактики злочинів у сфері відносин, пов'язаних з релігією [10, с.73].

Доцільно погодитися з думкою С.В. Познишева, що «цілими століттями держава намагалася самими найрізноманітнішими примусовими заходами закріпити панування певних релігій, охороняла їх від всілякого розколу, викорінювала єресі... І що? Єресі не переставали і не перестають з'являтися, релігії, що охороняються, придбали чимало номінальних прибічників, які є лише на папері їх адептами, але у них не додалося живої сили, сили впливу на душі та життя людей...» [2, с.110-111]. Таким чином, особливістю суспільної небезпеки встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань необхідно визнати зменшення впливу віросповідання конфесії, що протекціонується, на життя як її представників, так і суспільства в цілому.

Варто підтримати думку В.І Ширяєва про те, що «закон бореться тут кримінальними покараннями з ученнями, що визнаються шкідливими для життя суспільства та держави, але вчення, до яких би крайніх висновків воно не доходило, яким би диким і безглуздом не було у своїй основі, поки воно залишається в царині теоретичних розробок, не потребує карної репресії» [11, с.385]. Однак учення, які містять явно антисупільні положення, безумовно, вимагають застосування певних профілактичних заходів. По суті, профілактика залишається практично єдиним способом реального позитивного впливу на поведінку представників відповідної релігійної громади.

У радянські часи П.С.Дагель, розробляючи кримінально-правові аспекти даної проблеми, підкреслював, що злочинними посяганнями на права громадян необхідно вважати також заборону «...вступати у шлюб з невіруючими та інаквовіруючими, відвідувати кіно, театри, клуби, слухати радіо, читати радянські книги, газети і журнали» [12, с.23]. На наш погляд, у випадках, коли людина сама обрала відмову від своїх прав та не бере участі в суспільному житті, як це показано в праці П.С.Дагеля, – відсутня ознака примусу і постає не стільки правова, скільки соціальна проблема. Відмова від використання своїх прав та асоціальна (пов'язана з неприйняттям загальноприйнятого способу життя) поведінка – це невідповідність розвитку суспільного поступу і фактичне поставлення себе у стан жертви, яка, у свою чергу, засуджується та зневажається суспільним оточенням.

Актуальною в радянські часи також була проблема визнання чи невизнання «ворогами держави та суспільства» активно віруючих громадян. Так, В.Н. Арестов вважав «...що під релігійним екстремізмом у радянському суспільстві треба розуміти діяльність релігійних та фанатичних екстремістів щодо внесення у свідомість віруючих буржуазно-клерикальних ідей, які виявляються у антигромадських, протиправних поглядах та вчинках, що інспірувалися імперіалістичною пропагандою, об'єктивно служать інтересам світового імперіалізму у його боротьбі з соціалізмом» [13, с.52]. Ґрунтуючись на таких уявленнях, і розглядалася тоді свобода віросповідання.

Таким чином, у Радянському Союзі на науковому рівні важливі

аспекти природної релігійної діяльності вважалися спрямованими проти суспільства. Образа почуттів віруючих у зв'язку з їх релігійними переконаннями була тоді константою. Це ще більше служило передумовою для вчинення злочинів у сфері віросповідання. Не досить розвинутою була і благодійна діяльність релігійних організацій, оскільки вона здійснювалася, як правило, тільки стосовно прихильників певного віровчення.

Виходячи з того, що Кримінальний закон, який скасовує відповідальність або пом'якшує покарання, має зворотну силу, та керуючись метою запобігання злочинам у сфері віросповідання, необхідно реабілітувати тих, хто зазнавав репресій та всіляких утисків у зв'язку із ставленням до релігії.

В наш час до групи злочинів у сфері віросповідання згідно чинного КК України належать пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178 КК України); незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179 КК України); перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК України); посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181 КК України); порушення рівноправності громадян залежно від ставлення до релігії (ст. 161 КК України) та, згідно із п.3 ст. 67 КК України, інші злочини, вчинені на ґрунті релігійної ворожнечі або розбрату, наприклад, хуліганські дії, заподіяння тілесних ушкоджень, масові заворушення, насильства щодо працівників правоохоронних органів, оскільки такі дії не тільки мають своїм додатковим об'єктом свободу віросповідання громадян, а і дискредитують інститут свободи віросповідання. Окреме місце займає такий злочин у сфері віросповідання, як геноцид (ст. 442 КК України), тому що його безпосереднім об'єктом є безпека релігійних груп, а одним з додаткових об'єктів - свобода віросповідання [14].

Зрозуміло, що ефективна боротьба зі злочинністю у сфері віросповідання неможлива при існуванні невідповідності законодавства про релігію положенням Конституції та чинного Кримінального кодексу України. У дослідженні А.В.Тарасенко, був здійснений аналіз

законодавства про релігію, побудований на спробах усунення суперечностей у текстах відповідних статей, що стосувалися релігійних обрядів [15, с.10-11]. Проте дискримінаційні та криміногенні чинники у нормативних актах, що стосуються прав на свободу віросповідання, залишаються невивченими.

Виходячи із вищесказаного, можна зробити висновок, що злочини у сфері віросповідання сприяють загальносоціальній конфліктності та нестабільності. Ми вважаємо, що в разі постійних порушень свободи віросповідання виникає реальна загроза релігійних війн. Якщо духовні потреби не задоволені, настає дисгармонія, виникає прагнення задовольнити ці потреби іншими – націоналістичними, політичними тощо.

Література

1. Уставы духовных дел иностранных исповеданий //Свод законов Российской империи. - СПб., 1896. - Т.ХІ, ч. 1. – С. 145-198.
2. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы / С.В. Познышев. – М., 1906. - 313 с.
3. Полное собрание Постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. - СПб., 1879. - Том 1. – 196 с.
4. Федорів Ю. Історія церкви в Україні/ Ю. Федорів. - Люблін, 2012.
5. ЦГАОР СССР. Ф. 9479, оп. 1, спр. 925, арк. 292 - 293.
6. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник /Колодний А.М., Яроцький П.Л., Лобовик Б.О. - К.: Т-во «Знання», 1999. - 735 с.
7. Гараджа В.И. Социология религии /В.И. Гараджа. - М.: Аспект Пресс, 1996.- 239 с.
8. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 2012.-240 с.
9. Религия и закон: Конституционно-правовые основы свободы совести, вероисповедания и деятельности религиозных организаций: Сб. правовых актов с коммент. / Сост. Протопопов А.О. - М.: Ин-т религии и права. - 2006. - 164 с.
10. Тихонравов Ю.В. Судебное религиоведение/ Ю.В. Тихонравов. - М.: ЗАО «Бизнес школа «Интел-Синтез», 1998. - 272 с.
11. Ширяев В.И. Религиозные преступления / В.И. Ширяев. - Ярославль, 1909. - 416 с.
12. Дагель П.С. Ответственность за посягательство на личность под видом исполнения религиозных обрядов / П.С. Дагель// Советская юстиция. - 1962. - №22. - С. 23-

37.

13. Арестов В.Н. Религиозный экстремизм: содержание, причины и формы проявления, пути преодоления: Дис... канд. филос. наук: 09.00.11. – К., 1984. – 188 с.

14. Кримінальний кодекс України від 05.04. 2001 року № 2341 – III із 19.06.2014 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

15. Тарасенко А.В. Кримінальна відповідальність за заважання здійсненню релігійного обряду: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.08./ Нац. юрид. акад. України. – Х., 1995. – 20 с.

Анотація

Барчук І.В. Історія становлення та особливості злочинів у сфері віросповідання. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню історичних передумов виникнення та характерних особливостей злочинів у сфері віросповідання. Проаналізовано види злочинів у сфері релігії в Російській імперії, Радянській Україні та в наш час.

Ключові слова: атеїзм, злочини у сфері віросповідання, свобода віросповідання, політика, релігія.

Аннотация

Барчук И.В. История становления и особенности преступлений в сфере вероисповедования. – Статья.

Статья посвящена исследованию исторических предпосылок возникновения и характерных особенностей преступлений в сфере вероисповедания. Проанализированы виды преступлений в сфере религии в Российской империи, Советской Украины и в наше время.

Ключевые слова: атеизм, преступления в сфере вероисповедования, свобода вероисповедования, политика, религия.

Summary

Barchuk I.V. The history of the formation and characteristics of crimes related to religion. – Article.

This article is devoted to defining the stages of formation and characteristics of the crimes in the area of religion. Analysis of crimes in the sphere of religion in the Russian Empire, Soviet Russia, and in our time.

Keywords: atheism, crimes in the sphere of religion, freedom of religion, politics, religion.

